

Farklı Açılardan Hadiste Ziyâde Meselesi

Salih KARACABEY

Yard. Doç. Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Hadislerde görülen ilâveler, hadis usulünde “ziyâdetü’s-sikât” ifadesi kapsamında ele alınanlardan ibaret değildir. Ziyâde lafızların Hz. Peygamber’e ait olup olmaması dikkate alınrsa konu, “Sahih Olmayan Ziyâde ve Sahih Ziyâde” ana başlıkları altında incelenebilir. Sahih olmayan ziyâdeler zapt açısından zayıf râvî’nin kusuru, âdil olmayan râvî’nin uydurması ve rivâyet hatası sebebiyle meydana gelen idrâc kapsamında incelenebilir. Bunların her biri metindeki problem nedeniyle sıhhat şartını taşımayan hadislerdir. Hadis âlimleri tarafından “Sikanın Ziyâdesi” başlığı altında işlenerek sahih kabul edilen ziyâde lafızlar ise, bazı âlimlerin itirazına rağmen belli şartlar çerçevesinde sahih sayılmaktadırlar.

Abstract

Addition in Hadiths

Additions in hadiths, isn’t consisting of things that is mentioned in the hadith methodology within the term of ziyâdetü’s-sikat (Addition of Truthful Narrators). If we analyze the additions in point of it belongs to prophet, we can talk about it in two different headlines; the authentic addition and non- authentic addition. The additions which isn’t authentic, could be studied in the frame of “idrâc” that is occurred for a mistake of weak minded narrator or for addition by a truthful narrator and for a narration mistake. Each of these aren’t authentic hadiths because of the problem with their texts. The ziyadat (Addition words) which the hadith scholars study within the title “the truthful narrator’s addition”, and accept them authentic, in spite of the objections of some authors, are accepted authentic with certain conditions.

Anahtar Kelimeler : Hadis, Ziyâde, Sika

Key Words : Hadith, Addition, Truthful

I. Giriş

Sahâbe başta olmak üzere tâbiûn ve sonraki kuşaklarda yer alan hadis âlimleri, sünnetin rivayeti için yoğun ve sistemli bir çalışma yürütmüşlerdir. Bilinen şekliyle ilk defa Müslümanlar tarafından uygulanan isnâd sistemi¹ bu faaliyetin önemli bir parçasıdır. Hz. peygamber'e ait olmayan sözlerin hadis adı altında nakledilmesini önlemek için geliştirilen bu yöntem, aynı zamanda hadis ilimleri etrafında yürütülen tartışmaların odak noktasını teşkil etmektedir. Çünkü rivâyet edilen bilgi hakkında ortaya çıkan her türlü problemin kaynağı büyük ölçüde sistemde ve sistemin içerisinde yer alan râvilerde aranmaktadır. Dolayısıyla çözümün de oradaki kusurun giderilmesiyle sağlanacağına inanılmaktadır. Hadis metinlerinde görülen farklılıklar da doğrudan metinle ilgili gözükmeyle birlikte, isnadı da içerisine alan önemli tartışma konuları arasındadır. Hadiste ziyâde meselesi işte bunlardan sadece biridir. Mana rivâyeti, muhtasar rivâyet veya değişik sebeplerle hadisin tamamını duyamamak gibi başka bazı gerekçeler de aynı hadisi nakleden kişilerin rivâyetleri arasında farklılıkların meydana gelmesine yol açabilmektedir.

Dinî bilgi ve hükümlerin kaynakları arasında sayılması sebebiyle, öğrenilmesine ve nakledilmesine büyük önem verilen hadislerin, Kur'an ayetleri gibi, lafızlarının aynen korunabildiği iddia edilmemektedir. Kendi şartları içerisinde çok önemli bir sistem olarak nitelendirilebilecek rivâyet uygulamasının aksayan bazı yönleri, ortaya çıkan her bir problemle birlikte yeniden sorgulanmaktadır. Bütün râvilerde zabt açısından yapılan tenkide, sahâbeden sonraki kuşaklar için adâlet noktası da eklenerek her kuşaktaki râviler tenkit süzgecinden geçirilmeye çalışılmıştır. Rivâyet edilen metni etkileyen râvî kusurlarını ve bunların metne yansımalarını tespit edip düzeltmeyi görev bilen hadis âlimlerini her kuşakta görmek mümkündür. Nitekim hadis usûlüne dair yazılan eserlerden çok daha önce telif edilen rivâyet kitaplarında da metinlerdeki ziyâdeler konusunda bazı açıklamaların yer aldığı görülmektedir.² Ziyâde meselesi başından beri uygulamada var

¹ Bkz. Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, (çev. Yusuf Ziya Kavakçı) İstanbul, 1966, s. 122.; Okiç, M. Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, İstanbul 1959, s.9.

² Bkz. Müslim, Sahih, *Mukaddime*, I, 4.; Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, (thk. Muhammed Zühri en-Neccâr) (I-IV), Beyrut, 1399, I,265; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, (I-IV)(thk. Mustafa Abdulkadir Ata) Beyrut, 1990, I, 54; Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *Sünenü'l-beyhakî'l-Kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata), (I-X) Mekke, 1994, I, 116; III, 123;

olduğu için ilk yazılan usûl kaynaklarının konuları arasında yer almıştır. Ziyâde tanımlaması sadece sahih kabul edilen ziyâde için “ziyâdetü’s-sikât” başlığı altında yapılırken metinlerde yer alan başka ilâveler farklı isimlerle işlenmektedir.

Metinlerde yer alan ziyâdelerin sıhhati tartışılırken, metne yapılan her türlü ilâvenin dikkate alınmasının özellikle sahih hadisler üzerindeki şüphelerin ortadan kalkmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir. Metin tenkidini doğrudan ilgilendirmediği ve müstakil bir çalışma konusu yapılabileceği düşüncesiyle, “el-Mezîd fi Muttasılîl-Esânîd” başlığı altında işlenen³ veya değişik boyutları tartışılan isnadda ziyâde⁴ meselesine girilmeyecektir. Dolayısıyla makalenin konusunu teşkil eden ziyâde probleminde hadis usûlü kaynaklarında farklı başlıklar altında işlenen bazı konulara yer verilecektir. Çünkü amaç, usûl kaynaklarında “ziyâdetü’s-sikât” başlığı altında ele alınan konunun açıklanmasından ibaret değildir. olaya genel bakıldığında ziyâde’yi, “sahihi olmayan ve sahihi olan ziyâdeler” gibi iki ana başlık altında toplamak mümkün gözükmemektedir.

A-Ziyâde’nin Tanımı ve Kapsamı

Sözlükte “fazlalık” anlamına gelen ziyâde hadis ıstılahında: “Sika bir râvînin bir hadisi, aynı şeyhten rivâyet eden arkadaşlarından ayrı olarak tek başına bir fazlalıkla rivâyet etmesi ve rivâyet ettiği bu fazlalıktır.”⁵ Sahih ziyâdeyi ön plana çıkaran bir başka tanım şu şekildedir: “Güvenilir bir râvînin rivâyet ettiği bir hadisin metninde diğer sika râvîlerden farklı olarak naklettiği fazlalığa ziyâde adı verilmiştir.”⁶ Ziyâdenin kapsamını anlamayı sağlayan bir başka tanım ise şöyledir: “Sika bir râvînin, hadisin

³ Bkz. Tehânevî, Ahmed, *Kavâid fi Usûli’l-Hadîs*, Beyrut, 1990, s. 22; Aydınlı Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul, 1987. s. 101-102; Uğur Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, 235.

⁴ Bkz. Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *Kitâbu’l-Kıfâye fi İlmi’r-Rivâye*, Medine, ty., s.411; İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *et-Tahkîk fi Ehâdisi’l-Hulâf*, (I-II) Beyrut 1415; I, 107; II, 66; Zeyla’î, Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf, *Nasbu’r-Râye*, (I-IV) Mısır, 1357, I, 210; Nevevî, Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref, *Şerhu’n-Nevevî Alâ Sahîhi Müslim*, (I-XVIII), Beyrut, 1392, I, 32, 74; İbn Hacer, *Hedyü’s-Sârî Mukaddimetü Fethü’l-Bârî*, Kahire, 1978, II, 101 Zurkânî, Muhammed b. Abdulbâkî, *Şerhu’z-Zurkânî*, (I-IV) Beyrut, 1411; III, 176; İtr, Nureddin, *Menhecü’n-Nakd fi Ulûmi’l-Hadîs*, Dimeşk, 1988, 424.

⁵ Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 164.

⁶ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s.432

senedinde veya metninde, bir cümle veya kelime rivâyetinde tek kalmasıdır.”⁷

Hadis ıstılâhları arasına “Ziyâde veya ziyâdetü’s-sikât” adıyla giren bu kavram, yukarıdaki son tanımda da görüldüğü gibi, sadece metinle sınırlı olmayıp isnâdı da ilgilendirmektedir. Metindeki ziyâdeler açısından incelendiğinde, dinin hayata geçirilmesinde önemli ve öncelikli konuları kapsadığı dikkate alınarak, fikhî hadislerde mevcut olan ziyâde probleminin öne çıkarılmasını anlamak ve bazı hadis usûlü kaynaklarında “Ziyâdâtü Elfâzin Fıkhıyyetin”⁸ başlığının konulmasını da, buna bağlamak mümkündür. Konuya hadislerin sıhhati açısından bakan usûl âlimlerinin, “Ziyâdâtü’s-Sikât” başlığı⁹ altında ele almaları, bakışlarını ve önceliklerini yansıtan önemli bir gösterge olarak algılanabilir. Şöyle ki, hadis literatüründeki ifadesiyle sika (güvenilir) olmayan kişilerin rivâyetlerine zaten itibar edilmediğinden, onların ziyâdeleri ile ilgili olarak ayrıca bir değerlendirme yapmaya gerek duyulmadığı yargısına varılabilir. Ziyâde kavramı ile “Güvenilir (sika) olan bir râvînin, hadisinin rivâyeti esnasında yaptığı fazlalık kastedilir”¹⁰ açıklaması da yukarıdaki ifadeyi doğrular niteliktedir. Dolayısıyla “ziyâde” kavramının, hadisin başkaları tarafından bilinmeyen kapsamlı bir rivâyetinin, güvenilir bir râvî tarafından nakledilmesi olarak algılandığı görülmektedir. Bu çerçevede sözlükte kullanıldığı anlam ile hadis usûlündeki ıstılâhî kullanımı arasında, tahsis içeren küçük bir farkın dışında, önemli bir ayrılık gözlenmemektedir.

Bazı usûl kaynaklarında ziyâde probleminin, bazen sadece hadislerin metinleri ile, bazen de konuları dikkate alınarak sırf fikhî hüküm içeren hadislerle sınırlı olduğu intibahını verecek yaklaşımlara rastlanmaktadır. Lügat anlamı dikkate alındığında ise bu problemin kapsamı, ne sadece hadisin metni, ne de konuları itibariyle belli bir alana girebilecek hadislerle sınırlıdır. Ziyâde meselesi hem rivâyet sistemi açısından hem de hadislerin konuları açısından değerlendirmeyi gerektirecek genişlik ve derinliğe sahip gibi gözükmemektedir.

⁷ Itr, *Menhecü'n-Nakd*, s.423

⁸ Hâkim Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri, *Kitabu Marifeti Ulûmi'l-Hadis*, Beyrut, 1977, s. 130.

⁹ Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadis*, (Thk. Nureddin Itr,) Dimeşk 1406/1986, s. 85; Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teysîr li Marifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr*, Beyrut, 1407, s. 34.

¹⁰ Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 476.

B-Metinde Ziyâde ve Geçerli Sebepleri

Rivâyet sistemi sened ve metin gibi iki temel unsura dayanmakta olup hadis âlimlerinin şartlarına göre bir hadisin sahih kabul edilmesi, her iki unsurun da belli kriterleri taşımasına bağlıdır. Uygulanışı ve sonuçları ile ayrıca ele alınması düşünülen isnadda ziyâde konusuna girilmeyecektir. Hadiste ziyâde denilince akla ilk gelen, metindeki ziyâdedir. Aynı hadisin farklı rivâyetlerinden birinde, diğerlerinde bulunmayan bir kelime veya cümle bulunması metinde ziyâde olarak algılanmaktadır.¹¹ Hadislerin lafzen rivâyetinde ziyâdenin tespiti güçlük arz etmemekle birlikte, mânâ ile rivâyetlerde ziyâdenin belirlenmesi daha zordur. “Râvilerin anlayış ve yorumlayış yeteneklerinin yanı sıra, onu ifade yetenekleri ve farklılıkları da ziyâdenin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır”¹² şeklindeki görüş, mânâ ile rivâyeti ziyâde yapılmasının gerekçeleri arasında gösterse de bu durum gerçek anlamda bir ziyâde değildir. Çünkü mana rivayeti sebebiyle ortaya çıkan farklılık, aynı muhtevânın birkaç kelime veya cümle ilâve edilerek nakledilmesidir.

Bir hadisin aynı isnâdla gelen rivâyetleri arasında ziyâde lafızların bulunması, pek çok hadiste görülebilen, kabul edilebilir bir durumdur. Çünkü bazı kurallara uymak şartıyla hadiste ihtisâr yapılması caiz kabul edilmiştir.¹³ Dolayısıyla hadislerin değişik isnâdlarla rivâyetleri arasında ziyâde anlamındaki farklılıkların, rivâyet keyfiyetinden kaynaklanan bazı geçerli sebepleri bulunabilir. Örneğin diğerlerinden farklı olarak bir râvinin naklettiği ziyâde ile ilgili olarak şu düşünülebilir: Noksansız rivâyet eden râvî, diğerinin ziyâdeli rivâyet ettiği kısmı tam olarak hatırlayamadığından rivâyette hataya düşmemek için, hazif kastı olmaksızın, o bölümü nakletmemiş olabilir. Yine noksansız rivâyet eden râvî, hadisin rivâyet edildiği meclise sonradan gelmiş ve kendisinden önceki kısmını almayıp duyduğu bölümü nakletmiş olabilir. Halbuki aynı hadisi başından beri dinleyen râvî tamamını ezberlemiştir.¹⁴ Sahâbe arasında da bu sebeple ortaya çıkan rivâyet farklarına rastlanabilmektedir.¹⁵ Aynı hadisi dinleyen râvîlerden biri metni tam olarak naklederken diğeri veya birkaçı bir kısmını unutabilir. Hadis dinlemek üzere bir araya gelen insanlar arasından, dersin uzaması sebebiyle yorgunluk, aşırı açlık veya susuzluk, herhangi bir

¹¹ Bkz. İtr, *Menhecü'n-Nakd*, s. 425.

¹² Özafşar, Mehmet Emin, *Hadîsi Yeniden Düşünmek*, Ankara, 1998, s. 225

¹³ Bkz. Karacabey Salih, “*Hadiste İhtisâr ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler*”, UÜİFD. Bursa 2002, s.5-13

¹⁴ Bkz. Hatib, *el-Kıfaye*, 426.

¹⁵ Örnek olarak bkz. Ebû Davud, *Büyu*, 3.

rahatsızlık¹⁶, uyku basması, aklına gelen bazı şeylerin zihnini meşgul etmesi veya tefekkür ettiği başka bir olayın dinledikleri ile irtibatını koparması mümkündür.¹⁷ İşte bu ve benzeri sebeplerle bazı râvîlerin hadisten bir veya birkaç kelimeyi atlama ihtimâli vardır.¹⁸ Bazen de hadis öğrenme esnasında dersi terk etmesini gerektiren zorunlu bir durum olması da mümkündür. Bu son durumun örneğini bizzat yaşayan sahâbeden İmran b. Husayn şunları anlatmaktadır: “Devemi kapıya bağlayıp Rasûlüllah’ın (s.a.v.) yanına girdim. O sırada Temim Oğullarından bazı insanlar geldi. Rasûlüllah (s.a.v.) onlara ‘Ey Temim Oğulları! (Size vereceğim) müjdeyi kabul edip sevinin’ dedi. Onlar ‘Sen bizlere müjdeler verdin, şimdi biraz dünyalık ver’ dediler. Daha sonra Hz. Peygamber’in yanına Yemen halkından bazı insanlar geldi. Rasûlüllah (s.a.v.) onlara ‘Ey Yemenliler! Müjdeyi siz kabul edin. Zira Temim oğulları onu kabul etmediler’ buyurdu. Onlar da ‘biz kabul ettik. Zaten biz sana bu işleri soralım diye gelmiştik’ dediler. Rasûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Kendisinden başka hiçbir şey yokken Allah vardı. Allah’ın arşı su üzerinde idi. Allah her şeyi zikirde (levh-i mahfûzda) yazdı. Gökleri ve yeri yarattı...” İşte tam bu sırada birisi ‘Ey İbn Husayn, deven gitmiş!’ diye seslendi. Ben de kalkıp aramaya gittim. Baktım ki onun görünmesini serap engelliyormuş. Yemin ederim, deveyi terketmiş olmayı çok isterdim.”¹⁹

Bu sayılan sebeplerden biri veya birkaçı ziyâdeyi nakleden güvenilir râvînin rivâyetini kabul etmeyi meşrulaştırmaktadır. Bu durum, bir hadisi tek başına nakleden güvenilir bir kişinin rivâyetini veya bir olaya şahit olan bir insanın şehâdetini kabul etmek gibidir.²⁰

C-Konuları Açısından Ziyâde

Hadis usûlü âlimlerinden bazılarının ziyâde meselesini işlerken özellikle fıkıh içerikli hadisler üzerinde durmaları ve örnekleri oradan seçmeleri²¹ ziyâdenin sadece fikhî hadislerde meydana gelebileceği kanaatinin doğmasına yol açmış olabilir. Ziyâde üzerinde durulmasının bir sebebi de, bazı âlimlerin prensip olarak âdil kişinin tek kaldığı ziyâdeli rivâyeti kabul etmekle birlikte, ziyâdenin hüküm

¹⁶ Âmidî, Ebû'l-Hasan Ali, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Kahire, 1387/1967; II, 99

¹⁷ Bkz. Hatîb, *el-Kifaye*, 427.

¹⁸ el-Basrî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ali, *el-Mutemed fî Usûli'l-Fıkh*, Beyrut, 1403/1983, II, 130

¹⁹ Buharî, *Bed'ü'l-Halk*, 1.

²⁰ Bkz. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut, 1407/1987; II, 217

²¹ Bkz. Hâkim, *Marife*, s. 130-135; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadis*, 85

ifade edip etmemesine göre tavır belirlemeleridir.²² Halbuki genel anlamda ziyâde her konudaki hadiste bulunabilmektedir. Hadis metinlerinin bu özelliğine dikkat eden âlimlerin değerlendirmeyi buna göre yaptıklarını Hatib el-Bağdâdî şu ifadelerle ortaya koymaktadır: “Fakihlerin ve hadis âlimlerinin büyük çoğunluğu, ziyâdenin hüküm yönünden eksikliğe neden olup olmaması veya sâbit bir hükmün değişmesini gerektirip gerektirmediği noktasında fark görmemişlerdir. Bu ulemâya göre haberin râvisi; bir rivâyetinde ziyâde ile diğer rivâyetinde ziyâdesiz nakletse, yahut ziyâdeyi kendisi değil de bir başkası rivâyet etse bile durum değişmez. Her durumda sika (güvenilir) bir râvinin tek kaldığı ziyâde makbuldür.”²³

Hadislerdeki ziyâdelerin gündeme gelmesinin sebepleri arasında fikhî değerlendirmelerin önemli bir yer tuttuğu yönündeki tesbit²⁴ doğru kabul edilebilir. Zira hadis metinleri üzerinde en yoğun ve en ayrıntılı inceleme, ibâdet ve muamelât gibi, doğrudan uygulamaya yönelik hadislerde yoğunlaşmaktadır. Bazı usûl kaynaklarının da konuyu işlerken örneklerini fikhî hadislerden seçtikleri görülmektedir. Bunun sebebi hadislerdeki her bir lafzın anlamlandırma ve hüküm çıkarmada çok önemli sayılması olabilir. Örneğin Müslim’in; “Ebû Bekir b. Ebî Şeybe → Muhammed b. Fudayl → Ebû Mâlik el-Eşceî → Ribî → Huzeyfe” isnâdıyla Hz. Peygamber’den naklettiği “Biz diğer insanlara üç şeyle üstün kılındık: Saflarımız meleklerin safları gibi kılındı. Yeryüzünün her tarafı bizim için mescit kılındı. Su bulamadığımız zaman yer yüzünün toprağı bizim için temizleyici kılındı”²⁵ hadisinde “yer yüzünün toprağı bizim için temizleyici kılındı” ifadesi bir çok rivâyette “Yer yüzü bizim için mescit ve temizleyici kılındı”²⁶ şeklinde genel olarak ifade edilmekte “toprak” ifadesine ayrıca yer verilmemektedir. Her ne kadar toprak yeryüzünün bir parçası olsa da hükümde bir tahsîs yaptığı için bu rivâyet bazı fıkıh imâmları tarafından farklı değerlendirilmiştir.

Her ne kadar ziyâdenin örnekleri fıkıhla ilgili hadislerden seçilmiş olsa da, ziyâdenin, hukukla ilgili rivâyetlerle sınırlı olduğu anlamına gelmez. Nitekim, diğer bir çok konunun yanında, itikâd gibi çok hassas bir alanda da ziyâde problemi ilim adamlarını meşgul etmektedir. İtikâd alanındaki hadislerde gündeme gelen ziyâde probleminin en çarpıcı örneği, Cibril hadisi diye bilinen meşhur

²² Bkz. Koçyiğit, *Talat, Hadis İstılahları*, Ankara 1980, s. 476.

²³ Hatib, *el-Kıfaye*, 424-425.

²⁴ Bkz. Özafşar, *Age.*, s.225.

²⁵ Müslim, *Mesâcid*, 4

²⁶ Buhârî, *Teyemmüm*, 1; *Salât*, 56; *Enbiya*, 40; Müslim, *Mesâcid*, 3, 5, Tirmizî, *Salât*, 119; Nesai, *Gusûl*, 26; *Mesâcid*, 3; *Taharet*, 90; Darimî, *Salât*, 111; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 145.

rivâyetin iman konularını açıklayan cümlesinde görülmektedir. İlgili cümle Buharî'nin Sahih'inde "Müsedded → İsmail b. İbrahim → Ebû Hayyan et-Teymî → Ebû Zür'a → Ebû Hureyre" senedi ile nakledilmiş olup "İman Allah'a, meleklerine, Allah'a kavuşmaya, peygamberlerine ve öldükten sonra dirilmeye iman etmendir."²⁷ şeklinde iken, Müslim'in Sahih'inde yer alan Ebû Hureyre rivâyetlerinin birinde "Allah'a, Meleklerine, Kitâb'ına, Allah'a kavuşmaya ve Peygamberlerine, bir de son dirilmeye inanmandır"²⁸ tarzında olup Hz. Ömer rivâyetinde yer alan "kadere imân" hususu telaffuz edilmemektedir. Ama yine Ebû Hüreyre rivâyeti olan diğer hadiste ilgili cümle; "Allah'a, Meleklerine, Kitabına, Allah'a kavuşmaya ve peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye inanman ve bir de bütün (yönleriyle) kadere iman etmendir...",²⁹ şeklinde olup, "kader," iman esasları arasında sayılmaktadır. Müslim'in, Hz. Ömer rivâyetinde Hz. Peygamber aynı soruya "Allah'a, Meleklerine, Kitaplarına, Rasullerine, Ahiret gününe ve bir de kadere; hayrına ve şerrine iman etmendir"³⁰ şeklinde cevap vermiştir. Tirmizî'nin Hz. Ömer rivâyetinde de keza "kader" iman çerçevesinde zikredilmektedir.³¹

Ziyâde, daha fazla ve açıklayıcı bilgiye ulaşma imkanı sağladığı için olumlu kabul edilse de, bu lafızların Hz. Peygamber'e aidiyeti hakkındaki şüpheler, konuyla ilgili tartışmaların odak noktasını teşkil etmektedir. Ayrıca bazı rivâyetlerde yer alan ziyâdelerin sahih olmadıklarından hareketle, "ziyâde yoluyla" kişisel görüşlerin hadislere girdiğine dair yaklaşımlar³² konunun farklı boyutlarının ortaya konulmasının faydalı olacağını düşündürmektedir. Özellikle ziyâde lafızlardan, hadisın aslından olanlarla zayıf yada uydurma niteliğindeki ilâvelerin birbirinden ayrılması çok önemlidir.

II-Sahih Olmayan İlâveler

Hadislerin tespiti ve rivâyetinde isnâd sistemine büyük önem verilmesi sebebiyle, metinlerde karşılaşılan problemlerin çözümünde devreye konulan başka argümanların yanında isnâda başvurmaktan vazgeçilememiştir. Hadis âlimleri, isnad ve râvi tenkidi konusunda çok daha titiz davrandıklarından, ziyâde lafız içeren hadislerden isnâdında zayıf râvi bulunanları tereddütsüz tenkit etmektedirler. Çünkü hadisteki ziyâdeyi sahih kabul etme ölçülerinin birinci

²⁷ Buharî, *İman*, 37,

²⁸ Müslim *Kader*, 5

²⁹ Müslim, *İman*, 7

³⁰ Müslim, *İman* 1;

³¹ Tirmizî, *İman*, 2535

³² Bkz. Özafşar, Mehmet Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara, 1998, s. 225.

sırasına, “râvî'nin güvenilirliği” şartını koymuşlardır. Bu çerçevede râvilerin zabt kusuru sebebiyle yanılmaları, âdil olmayan râvilerin kasıtlı ilâveleri veya rivâyet tekniğinden kaynaklanan bazı ziyâdeler sahih kabul edilmemektedir.

A-Râvînin Yanılması Sonucu Yapılan Ziyâde

Hadislerde yer alan ziyâdenin kabul edilmesi için hadisin sahihlik şartlarını taşımasına bakılmaktadır. Sahih hadisin tanımında öncelikle isnâdın muttasıl, râvîlerin ise adâlet ve zabt açısından yeterliliği aranmaktadır. Bu ölçülere uymadığından zayıf sayılan hadisin, tabii olarak ziyâdesi de sahih değildir. Unutma, yanılma veya karıştırma gibi bazı sebeplerle râvînin hadise ilâve yapması, hâfızasının zayıflığını gösterir. Bu da rivâyet ettiği hadisin sıhhat şartını kaybetmesi için yeterli bir kusurdur. Bazı âlimler, kendi eserlerine aldıkları hadislerde bile, sahih olmayan ziyâdeleri açıklamışlardır. Örneğin Ebû Dâvud, “Süleyman b. Harb ve Müslim b. İbrahim el-Ma'n → Vüheyb → Mus'ab b. Muhammed → Ebû Salih → Ebû Hureyre” isnâdıyla rivâyet ettiği “İmâm kendisine uyulmak içindir. O tekbir aldığı zaman siz de tekbir alın, o tekbir alıncaya kadar almayın. İmâm rükû yapınca siz de rükû yapın, o rükû yapmadıkça siz rükû yapmayın...”³³ hadisinin Süleyman → Muhammed b. Âdem el-Masîsî → Ebû Hâlid → İbn Aclân → Zeyd b. Eslem → Ebû Salih → Ebû Hureyre isnâdıyla nakledilen, “İmam uyulmak içindir. ...” hadisinde, “okuduğu zaman susun” ziyâdesi yer almaktadır. Ebû Davud bu ziyâde ile ilgili olarak “bu ziyâde mahfuz değildir. Bize göre Ebû Hâlid'in vehmidir, açıklamasını yapmaktadır.”³⁴

Ebû Davud, namaz kılan kişinin rükû ve secdede ne okunacağına dair konu başlığı altında, Ukbe b. Âmir'e isnad ederek eserine aldığı iki hadisten birinde sahih olmayan ziyâdeyi açıklamaktadır. Birinci hadis; “Rebî b. Nafi ve Musa b. İsmail → İbnü'l-Mübarek → Mûsa (Ebû Seleme, Musa b. Eyyub dedi.) → amcası → Ukbe b. Âmir dedi ki: “(Fesebbih Bismi Rabbike'l-Azîm) ayeti nâzil olunca Rasûlüllah ‘bunu rükûnuzda söyleyin’ buyurdu. (Sebbih isme Rabbike'l-A'lâ) nâzil olduğunda da Rasûlüllah (s.a.v.) ‘bunu secdenizde söyleyin’ buyurdu” hadisidir.³⁵ İkinci hadiste ise müellif, kendisine, Ahmed b. Yunus'un; “ → Leys → Eyyub b. Musa veya Musa b. Eyyub → onun kavminden bir kişi → Ukbe b. Amir” isnadıyla yukarıdaki hadisin anlamına uygun bir hadis naklettiğini ve “Hz. Peygamber rükû yaptığında, üç kere ‘Sübhâne Rabbiye'l-Azîm

³³ Ebû Dâvud, *Salât*, 168.

³⁴ Ebû Dâvud, *Salât*, 168.

³⁵ Ebû Dâvud, *Salât*, 15.

ve bihamdihî' derdi. Secdeye vardığında ise üç kere 'Sübhâne Rabbiye'l-Âlâ ve bihamdihî' derdi" ifadesini ziyâde ettiğini naklettikten sonra şöyle demektedir: "Bu ziyâdenin mahfuz olmadığından endişe edilir."³⁶

Yine sahih olmadığını düşündüğü bir ziyâde karşısında Ebû Davud tavır alarak onu reddetmektedir. Sadaka konusunu işleyen rivâyetinde "Hamid b. Yahya → Süfyan (İbn Uyeyne) → [(H) Tahvil] Müsedded → Yahya → İbn Aclân → İyaz → Ebû Saïd el-Hudrî" senediyle onun şöyle dediğini nakleder: "Bir sa'dan (ölçekten) başka vermeyeceğim. Çünkü biz, Hz. Peygamber zamanında hurmadan, arpadan, peynirden veya kuru üzümünden bir sa' (ölçek) verirdik". Ebû Davud diyor ki: "Bu Yahya'nın hadisidir. Süfyan (İbn Uyeyne); 'veya bir ölçek un' lafzını ziyâde etti. Hamid, 'bunu münker kabul ettiler, bunun üzerine Süfyan bu rivâyetini terk etti' demektedir. Ebû Davud dedi ki: 'Bu ziyâde Süfyan (İbn Uyeyne)'nin vehmidir'.³⁷ Nitekim diğer rivâyetlerde bu ziyâde yer almamaktadır.³⁸ Yukarıda zikredilen örnekler genel anlamda, güvenilir olmayan râvilerin ziyâdelerinin kabul edilmeyeceği prensibini yansıtmaktadır.

Herhangi bir râvî'nin güvenilir râvilerin rivâyetleri ile çelişen ziyâdeli rivâyeti, güvenilirliklerinde tereddüt edilmeyen râvilerin hadislerine muhalif rivâyeti ile aynı bağlamda değerlendirilir. Yani kendisi güvenilir olduğu taktirde diğerlerine muhalif ziyâdesi "şaz"; kendisi zayıf ise, muhalif ziyâdeli rivâyeti "münker" olarak değerlendirilir. Dolayısıyla bu rivâyetlerle amel edilmez.³⁹ Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi adalet ve zabt açısından kusurlu râvilerin sahih hadislerde bulunmayan ziyâdeli rivâyetleri kabul edilmemektedir.⁴⁰

Bunun dışında, hadislere çıkar amacı gözeten bazı kişiler tarafından da ilâveler yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Bu sebeple, başta mezhep taassubu olmak üzere, çeşitli amaçlarla hadis uydurma ihtimali olan kişilerin ziyâdeli rivâyetleri kabul edilmemiştir.⁴¹

³⁶ Ebû Dâvud, *Salât*, 15.

³⁷ Ebû Dâvud, *Zekât*, 20.

³⁸ Bkz. Müslim, *Zekât*, 17-19.

³⁹ Tehânevî, Ahmed, *Kavâid fî Usûli'l-Hadîs*, Beyrut, 1990, s. 59

⁴⁰ Bkz. İbn Ebî Âsım, Amr b. Ebî Âsım ed-Dahhâk eş-Şeybânî, *es-Sünne*, (thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî) (I-II), Beyrut, 1400, I, 76 ; II, 330; İbn Abdilberr, *et-Temhid*, XXII, 35.

⁴¹ ez-Zerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir, *Haşiyetü İbnü'l-Kayyim*, (I-XIV) Beyrut, 1995, XII, 382.

B-Uydurulmuş İlâveler

Herhangi bir söz çok güzel ve anlamlı olabilir. Ama Hz. Peygamber'e ait olmadığı halde O'na atfediliyorsa yine de “uydurma hadis” ismi ile anılır. Kişisel amaçlarını hadisler aracılığı ile gerçekleştirmek isteyen bazı kötü niyetli kişiler, sahih hadislerle birkaç kelime veya cümle ekleyebilmişlerdir. Buna karşılık, hadisleri uydurmalardan korumak için gösterilen çaba ve dikkat, hadis metinlerine yapılan küçük ilâveleri tespite yönelik duyarlılığı da kapsamaktadır.

Hadis uyduranlar, amaçlarını gerçekleştirmek için pek çok metot kullandıkları gibi sözün uydurma olduğunun anlaşılmasına da elden geldiğince dikkat etmişlerdir. Kendilerine ait bir sözü Hz. Peygamber'e söyletmek isteyebilecekleri gibi; beklentileri istikâmetinde insanları yönlendirmelerine yardımcı olacak anonim kültüre ait deyimleri, bilge kişilere, sahâbîlere, tâbiilere ve mutasavvıflara ait sözleri de hadis olarak sunabilmişlerdir.⁴² Bununla birlikte, kendi düşüncelerini destekleyecek ifade sahih hadislerin metinlerine sokulabilecekse bu yola da başvurmuşlardır. İşte bu noktada “hadiste ziyâde” ile “uydurma hadis” aynı zemini kullanabilmektedir. Çünkü hadis uyduranlar, amaçlarını gerçekleştirmeye yarayacak bir ifadeyi, metin açısından uygun düşecek bir hadise ilâve ederek nakletmeyi tercih etmektedirler. İbn Hibbân'ın naklettiği şu olay bunun en çarpıcı örneklerindedir. “Ğıyas b. İbrahim, Mehdî'nin yanına girdiğinde onu güvercinlerle oyalanırken bulmuştu. Halife onlarla oynamaktan büyük zevk duyuyordu. Halifenin yanındakiler ona, 'Emîru'l-Mü'minin'e bir hadis rivâyet et' dediler. Ğıyâs o anda “an fülân, an fülân diyerek 'Hz. Peygamber: Ok atmak, deve, at ve kuş yarıştırmak dışında yarış düzenleme yoktur' buyurdu”⁴³ hadisini nakletti. Bunun üzerine Halife ona, içerisinde bin (yada on bin) dirhem bulunan bir kese verilmesini emretti. Sonra (hadis uydurduğunu anlayınca) ona “Senin şu kafan Rasûlüllah'a (s.a.v.) yalan isnâd eden bir adamın (kafasıdır)” dedi. Sonra da, 'bu duruma ben sebep oldum' diyerek güvercinlerin kesilmesini emretti.”⁴⁴ Halbuki adamın naklettiği hadisin metni “Hz. Peygamber buyurdu ki: “Ok atmak, deve ve at

⁴² Geniş bilgi için Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadis*, s. 100; Kandemir, Yaşar, *Mevzu Hadisler, Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*, Ankara, 1975, s. 172-176; Cihan Sadık, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo Politik Olaylarla İlgisi*, Samsun, 1997, s. 11.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *el-Mevzûât*, Kahire, 1403/1983; III, 78; Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-Leâliü'l-Masnûa*, Beyrut, 1395/1975, II, 232.

⁴⁴ İbn Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed el-Bustî, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, Halep, 1396/1976; I, 66.

yarıştırmanın dışında yarış düzenleme yoktur”⁴⁵ şeklindedir ve “kuş” yarışından söz edilmemektedir.

Konuyla ilgili verilen örneğin amacı, sahih hadisler üzerinde şüphe ve tereddüt meydana getirmek değildir. Sadece, sahih hadislere ilâve yapılmak suretiyle kişisel görüşlerin hadis adı altında sunulabildiğine⁴⁶ dikkat çekilmek istenmektedir. Hadis rivâyet kitaplarında farklı konuları içeren birçok hadiste başka ziyâdelerin varlığı da görülebilmektedir. Bu ziyâdeler, uydurma kastı olmaksızın, rivâyet hatası sonucu hadislere dahil edilen ifadeler olabilirler. Hadis terminolojisinde buna idrac adı verilmektedir. Ama şekil itibariyle hadise yapılmış ilâvelerdir.

C-Hz. Peygamber'e Ait Olmayan Sözlere Metne Karışması (İdrâc)

Hiz. Peygamber'e ait olmayan bir lafız veya hadisi açıklamak için kullanılan bir ifade, metnin aslından zannedilerek ilâve edilebilir. Her iki durumda da ziyâdenin Hiz. Peygamber'e izâfesi doğru değildir. Usûl kaynaklarında “Müdrac hadis”⁴⁷ başlığı altında ele alınan meseleyi, hadis metinlerine yapılan ilâve çerçevesinde kısaca değerlendirmeye çalışacağız. İdrâc kelimesinin anlamları arasında yer alan, “Bir şeyi bir başka şeye eklemek”⁴⁸ hadise sonradan yapılan ilâveyi açıklar niteliktedir. Nitekim ıstılah olarak yapılan tanımda da bu özelliğe vurgu yapılmaktadır.⁴⁹ Usûl kaynaklarında müdrac hadis hakkında yapılan tanımlar farklılık arz etmektedir. Klasik kaynaklar incelendiğinde biri doğrudan metne, diğeri de isnâda dayalı olarak metni de içerisine alan ve uygulamayı yansıtan açıklamalara yer veren tanımlara rastlanır.⁵⁰

⁴⁵ Ebû Dâvud, *Cihâd*, 60; Tirmizî, *Cihâd*, 66; İbn Mâce, *Cihâd*, 44; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 256, 358, 385,425, 474.

⁴⁶ Bkz. Zeylaî, *Nasbu'r-Râye*, II, 412; Özaşar, *Age*, s. 225.

⁴⁷ Bkz. el-Hatîb, Muhammed Accâc, *Usûlü'l-Hadis Ulûmuhû ve Mustalahuhu*, Beyrut, 1409/1989; s.371; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 253-255; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s.107.

⁴⁸ Bkz. İbn Manzur, Cemalüddin Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, ty. II, 269.

⁴⁹ İbnü's- Salâh, *Ulûmü'l-Hadis*, s.95; Tıybî, el-Hüseyn b. Abdillâh, *el-Hulâsa fî Usûli'l-Hadis*, (Thk. Subhi es-Sâmerrâi,) Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1405/1985 52; Nevevî, Ebû Zekerıyya Yahya b. Şeref, *İrşâdu Tullâbi'l-Hakâik İla Marifeti Sünen'i Hayri'l-Halâik*, (Thk. Nureddin İtr), Beyrut, 1411/1991, s.104; Zehebî, Şemsüddîn, Muhammed b. Ahmed, *el-Mükıza fî İlmi Mustalahi'l-Hadis*, (Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde,) Haleb, 1412, s. 53; Başaran Selman-Sönmez M. Ali, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, Bursa, 1993; s.179-180; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 254.

⁵⁰ İbn Cema'a, Muhammed b. İbrahim, *el-Menhelü'r-Revî, fî Muhtasarı Ulûmi'l-Hadisi'n-Nebevî*, (thk. Dr. Muıyiddin Abdurrahman Ramazan) Beyrut, 1986, s. 53; Tıybî, *el-Hulâsa fî Usûli'l-Hadis*, s. 52.

İdrac niteliğindeki ziyâdenin sahâbe tarafından da yapıldığı bilinmektedir. Hattâ, hadis usûlüne dair ilk eser yazanlardan Hâkim en-Nisâbüri başlık olarak; “Rasûlüllah’ın (s.a.v.) hadislerinde sahâbe sözlerinden oluşan... müdrecin bilinmesi”⁵¹ ifadesini kullanmaktadır. Sonraki kuşaklarda da görülebilen idrâc meselesi çıkar amaçlı hadis uydurmak gibi bir eylem değildir. Ama yine de bu ilâvelerin hadisin aslından gibi algılanmasının önemli sakıncaları vardır.

1-İdrâc’a Zemin Hazırlayan Uygulamalar

Hadiste idrac niteliğindeki ziyâdenin meydana gelmesinde, rivâyet eden kadar, dinleyenlerin de kusurlu oldukları söylenebilir. Her iki tarafında kusurlu olabileceği verilen örneklerde de görülebilir.

a-Muhaddis hadisin isnâdını aktarıp metni rivâyet etmeye başlayacağı sırada ortaya çıkan bir olay hakkında konuşması. Bu davranış, özellikle dikkatini yoğunlaştıramayan veya bilgi altyapısı yetersiz olan bazı öğrencilerin, üstadın araya giren bu sözlerini hadisin metninden zannetmelerine sebep olmaktadır. Bu algılama hatası tabii olarak idrâc edilen sözün hadis gibi nakledilmesine zemin hazırlamaktadır. Örneğin İbn Mâce’nin Sünen’inde; “İsmail b. Muhammed - Sabit b. Musa Ebû Yezîd – Şerik – el-‘Ameş - Ebû Süfyan - Câbir” isnâdıyla Rasûlüllah’ın (s.a.v.) “Gece ibâdeti çok olan kişinin gündüz yüzü güzel olur”⁵² buyurduğu nakledilmektedir. Halbuki olayın aslı şöyledir: Hadisin isnâdında bulunan Şerik, yukarıda zikri geçen “el-‘Ameş - Ebû Süfyan - Câbir” isnâdını zikrettikten sonra dinleyenlerin isnâdı yazmalarını beklemek amacıyla susup beklerken içeri Sâbit girdi. Şerik, Sâbit’i görünce övgü mâhiyetinde “Geceleyin ibâdeti çok olanın gündüz yüzü güzel olur” dedi. Sabit bunu hadisin metninden zannederek nakletti.⁵³

b-Hadis rivâyet eden kişinin hadiste geçen ve talebelerin anlamını bilmediklerini zannettiği bir kelimenin lûgat mânâsını, kendi beyânı olduğuna dair herhangi bir açıklama yapmadan sözün bitiminde söylemesi. Örnek olarak: “Bana inanıp Müslüman olan ve hicret eden kimse için cennetin çevresinde bir ev ile cennetin ortasında bir eve zamîn –ki “zamîn”, kefil demektir- olurum. Yine ben, bana inanıp Müslüman olan ve Allah yolunda cihâd eden kimseye cennetin çevresinde bir ev, cennetin ortasında bir ev, cennetin üst mevkilerinde bir ev tekeffül ediyorum...,”⁵⁴ hadisinde

⁵¹ Hâkim, *Marife*, s. 39

⁵² İbn Mâce, *İkâmetü’s-Salât*, 174.

⁵³ Bkz. Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâisü’l-Hasis Şerhu İhtisâr’ı Ulûmi’l-Hadis*, Beyrut, 1951, s.77.

⁵⁴ Nesâî, *Cihâd*, 19.

yapılan kelime açıklamaları bu guruba girer. Bunun başka örnekleri de vardır.

c-Râvînin rivâyet esnasında hadise veya hadisteki bir cümleye dayalı yorum yapması. Şakîk, İbn Mes'ûd'un "Hz. Peygamber, her kim Allah'a herhangi bir şeyi ortak koşarak ölürse cehenneme girer" buyurdu. "Ben de Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayarak ölen cennete girer derim" ifadeleriyle hadis naklettiğini söylüyor.⁵⁵ Hadisin bu rivâyetinde İbn Mes'ûd'un sözü açıkça belli olmaktadır.

d-Râvînin hadisten çıkan hükme işaret etmek veya kastedilen anlamı yorumlamak düşüncesiyle, rivâyetin hemen peşinden açıklama yapması. Bunun en açık örneklerinden birisi Abdullah İbn Mes'ûd'un namazda ka'de-i âhirede tahiyat okunması ile ilgili rivâyetidir.⁵⁶ Hz. Peygamber'den şehâdet lafızları bitinceye kadar olan sözlerini nakleden İbn Mes'ûd, öğrettiği kişiye şu açıklamayı yapmıştır: "Bunu söylediğin zaman namazını tamamlamış olursun. Bundan sonra namaz kılmak istersen kıl, oturmak istersen otur."⁵⁷ Hadis nakleden râvî teşehhüdün sonunda ara vermeden İbn Mes'ûd'un sözünü nakledince hadisin aslından gibi anlaşılmıştır.⁵⁸ Halbuki bu, onun görüşünü yansıtan bir açıklamadır.

İdrâc'ın yapılış gerekçesi, aynı zamanda hadis içerisinde İdrâc yapılan yeri belirleyen önemli etkenlerden biri gibi gözükmektedir.

2-Hadislerde İdrâcın Yapıldığı Yer

İdrâc için metin içerisinde belirlenmiş standart ve değişmeyen bir mekan yoktur. Çoğunlukla sonunda olmak üzere⁵⁹ Metnin içerisinde herhangi bir yerde idrâc niteliğindeki ilâvelere rastlamak mümkündür. Ancak kesinleşmiş bir kural olmasa da bazı tespitlerde bulunmak mümkündür.

a- Özellikle sahâbî râvî bir olaya vurgu yapmak veya bir konuda insanları bilgilendirmek için hadisten delil getiriyorsa bu durumda İdrâc, hadisin başında veya sonunda yer alabilmektedir.

⁵⁵ Buhârî, *Cenâiz*, 1; Müslim, *İman*, 150;

⁵⁶ Rivâyet için bkz. Buhârî, *Ezan*, 149; Cenâiz, 87; *Deavât*, 38; Müslim, *Zikir*, 49, 51, 52; Ebû Davud, *Salât*, 179; *Vitir*, 32; Tirmizi, *Deavat*, 76, 132; Nesâi, *Sehu*, 64; *Cenâiz*, 115; İbn Mâce, *İkâmetü's-Salât*, 26; İmam Malîk, *Kur'an*, 33; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 376, 382,

⁵⁷ Ebû Dâvud, *Salât*, 179.

⁵⁸ Hâkim, *Marife*, 39; Hatîb el-Bağdâdî, Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *el-Fasl li'l-Vasl el-Medrec*, (I-II) Riyad, 1418, I, 102-110; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tedribü'r-Râvî fi Şerh'i Takrîbi'n-Nevevî*, Medine, 1392/1972, I, 268; Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâsu'l-Hasis*, 75.

⁵⁹ Bkz. Ahmed Naîm, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, Ankara 1976; (*Mukaddime*) I, 302.

Çünkü dinleyenler veya daha sonraki râviler sahâbî sözü ile hadisin metnini birleştirebilmektedirler. Ebû Hureyre “Abdestinizi tam alın” diye insanları uyardıktan sonra bunun gerekçesini Hz. Peygamber’in “Cehennemde yanacak topuklara yazıklar olsun” hadisine dayandırıyor.⁶⁰ Ama Ebû Hureyre’ye ait olan “Abdestinizi tam alın” sözü Nesâî’nin Sünen’inde Hz. Peygamber’in hadisi olarak nakledilebiliyor.⁶¹ Bazı usûl kaynaklarında Ebû Hureyre’nin sözü hadisin baş tarafında “müddrec” bir ifade olarak yer almaktadır.⁶²

b-Hadislerde geçen bazı özel kelimelerin sözlük anlamları açıklanmak istenildiğinde idrâc, çoğunlukla metnin içerisinde yer almaktadır. Hz. Peygamber’in nübüvvet öncesi günlerdeki hayatını anlatırken Hz. Aişe O’nun Hira mağarasında inzivâyâ çekilip ibâdet ettiğini belirtirken “tehannüs” ifadesini kullanmıştır. Bu hadisi rivâyet eden Zühri, tehannüs kelimesini açıklamak amacıyla hemen peşinden (ve hüve et-teabbüdü) ifadesini kullanmıştır.⁶³ Bu açıklama sonraki râviler tarafından metnin aslından zannedilerek aynen korunmuştur.

c-Hadisi yorumlamak veya hüküm açıklamak istemişse genellikle İdrâc’a metnin sonunda rastlanmaktadır. Tahiyatla ilgili ibn Mesud’un yaklaşımını açıklayan hadis yukarıda geçmişti.

İdrâc, öncelikle hadislerin ilk râvileri olan sahâbeden kaynaklanır. Ancak onların kendi sözlerini hadislere katmak gibi bir amaçları olmamış, sadece muhataplarının sünneti doğru anlamalarına yönelik açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu iyi niyetin olumsuz sonuç vermesi, sahâbenin, hadis metinlerinin tamamı veya metindeki bir kelimenin açıklanmasına yönelik yorumlarının zamanla metne dâhil edilmesi ile ortaya çıkmıştır. Üzerinde düşünülecek birkaç örnek, olumsuzluğun sınırlarını anlamaya yetecek niteliktedir. Ebû Hureyre Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu nakletti: “Sâlih köle bir kul için iki sevap vardır. Allah’a yemin ederim ki, Allah yolunda cihad, hac ve anneme iyilik olmasa idi köle olarak ölmeyi isterdim.”⁶⁴ Hz. Peygamber’in söylemesi mümkün olmayan bir ifade sanki ona ait imiş gibi nakledilmektedir. Çünkü annesi hayatta değildi ki ona iyilik etmenin sevabını arzulamış olsun. Kölelerin hürriyetini savunan bir peygamber, niçin onu temennî etsin.⁶⁵ Metin, Hz. Peygamber’e izafe edildiğinde akıl ve

⁶⁰ Buhârî, *Vüdû*, 29; Müslim, *Taharet*, 25, 26, 29.

⁶¹ Bkz. Nesâî, *Taharet*, 56.

⁶² Bkz. Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâisu’l-Hasis*, s.74.

⁶³ Buhârî, *Bed’ü’l-Vahy*, 1.

⁶⁴ Buhârî, *Itk*, 16

⁶⁵ Bkz. Suyûtî, *Tedrib*, I, 269.

tarih açısından muhal olacağı idrac olduğu açıkça bellidir. Görüldüğü gibi, İdrâc edilen cümle ile hadisın metni arasında gerekli ayırıcı ifadenin bulunmayışı önemli bir yanışa sebep olmaktadır. Nitekim aynı hadisın Müslim ve Ahmed b. Hanbel rivâyetleri şu şekildedir; “Rasûlullah (sav), ‘salih köle bir kul için iki sevap vardır,’ buyurdu. Ebû Hureyre’nin nefsi yed-i kudretinde olan Allah’a yemin ederim ki, Allah yolunda cihad, hac ve anneme iyilik olmasa idi köle olarak ölmeyi isterdim.”⁶⁶ Görüldüğü gibi Hz. Peygamber’in ifadesi karşısında Ebû Hureyre’nin bizzat kendisi böyle bir temennide bulunmuştur.

3. Hadisteki İdrâcın Tespit İmkânı

Hadiste idrâcın tespit edilebilmesinin genel ve özel şartları bulunmaktadır. Bir tarafı sahih hadis olduğu bilinen bir metnin, diğer bir bölümünü kabul etmek aklen ve ilmen mümkün değilse idrâc olma ihtimâli yüksektir. İdrâcı yapan veya buna muttalî olan râvilerin ifadesi bu konuda önemli bilgi kaynaklarındanır.⁶⁷ Hadiste bazı lafızların İdrâc olduğunu anlamak, hadisın başka rivâyetlerinde asıl metinle idrâcı ayıran bir ibarenin bulunması ile de mümkündür.⁶⁸

Usûl kaynaklarında yer verilen örneklerin dışında da bir çok hadis İdrâc şüphesiyle incelenebileceği gibi sahih ziyâde noktasından da değerlendirilebilir. Örneğin, Sahâbeden Abdullah b. Mes’ûd’un naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber; “sizden birinin anne karnında oluşumu kırk günde toplanır. Sonra bir o kadar zamanda alaka (asılı bir parça) halini alır. Sonra bir o kadar zamanda parça et şekline dönüşür. Sonra (dördüncü safhada) Allah bir melek gönderir ve o meleğe rızkını, ecelini, saîd veya şakî olacağı gibi dört şeyi yazmasını emreder. Allah’a yemin olsun ki, sizden biri veya bir adam, cehennemliklerin amellerini işlemeye devam eder öyle ki, cehennemle arasında bir zirâ’ kalır. (İşte tam bu noktada) kitap öne geçer ve cennetliklerin amellerini yapmaya başlar ve (neticede) cennete girer. Yine sizden biriniz cennet ehlinin amelini yapar, öyle ki cennet ile arasında bir zira’ (gibi az bir) mesâfe kalır. (İşte tam bu noktada hakkında yazılan) kitap öne geçer ve kişi cehennemliklerin amellerini işlemeye başlar ve (neticede) oraya girer.”⁶⁹

⁶⁶ Müslim, *Eyman*, 44; Ahmed, *Müsned*, II, 330, 402.

⁶⁷ Bkz. Ahmed Naîm, *Tecrid*, I, 304-305.

⁶⁸ Zehebî, *el-Mûkıza fî İlmi Mustalahı’l-Hadîs*, s. 53-54; el-Hatîb, *Usûlü’l-Hadîs*, s. 372.

⁶⁹ Meselâ bkz.: Buhârî, *Kader*, 1; *Tevhîd*, 28; *Bed’ü’l-Halk*, 6; *Enbiyâ*, 1; Müslim, *Kader*, 1; Tirmizî, *Kader*, 4; Ebû Dâvud, *Sünnet*, 17; Ibn Mâce, *Mukaddime*, 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 382, 430.

Bu hadis temel konuları açısından bölünürse iki ana noktanın işlendiği görülebilir. Birincisi çocuğun anne karnında oluşumu; ikincisi de, doğumundan ölümüne kadar geçen hayat çizgisi ve bu çizgide doğmadan önce tayin edilen kaderinin etkisi. Hadisin birinci kısmının Enes b. Mâlik⁷⁰, Huzeyfe b. Esîd⁷¹ ve Câbir b. Abdillâh⁷² gibi üç ayrı sahâbe tarafından nakledilen şahitleri bulunmaktadır. Konumuz olan İbn Mes'ûd hadisinin ikinci kısmının, bazı kelâmcılar tarafından tenkit edilmesi⁷³ bir yana, rivâyetleri arasında dikkat çekici bir ayrıntıya işaret etmek istiyoruz. Hadisin "Allah'a yemin olsun ki ..." diye başlayan bölümü bazı rivâyetlerde yemin ifadesi içermezken bazıları Hz. Peygamber'in kullandığı "vellezî nefsi biyedihi" ifadesiyle ile başlamaktadır.⁷⁴ Ancak bunlardan biri hadise çok farklı bir boyut katacak niteliktedir ve "Vellezî nefsu Abdullâh bi yedihi" şeklindedir.⁷⁵ Bu ifade hadisin bundan sonrasının yani ikinci kısmının Hz. Peygamber'in değil Abdullâh İbn Mes'ûd'un sözü olduğu anlamına gelir. Şayet doğrusu bu ise, rivâyetin bu son şekli idrâc; doğru değilse diğer sahâbenin rivâyetine göre "sikanın ziyâdesi" şeklinde değerlendirilebilir.

III-Sahih Ziyâde

Aynı konuyu açıklayan hadisler arasında lafız ve muhtevâ bakımından fazlalık veya eksikliklerin bulunduğu sıkça rastlamak mümkündür. Hatta önemli hadis kaynaklarında, anlamı zenginleştiren ziyâdelerin bulunduğu rivâyetlere yer verilmesi için özen gösterildiğine dair açıklamalar vardır. Nitekim hadis imamlarından Müslim, Câmiu's-Sahih isimli eserinin mukaddimesinde şu ifadelerle yer vermektedir: "Kendisinde isnâd veya mânâ yönünden ziyâde bulunan bir hadisin tekrarından müstağni kalınamayacak bir yer gelmediği sürece, biz Rasûlullah'tan

⁷⁰ Meselâ bkz.: Buhârî, *Hayız*, 17; Müslim, *Kader*, 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 148.

⁷¹ Meselâ bkz.: Müslim, *Kader*, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 7.

⁷² Meselâ bkz.: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 397.

⁷³ Meselâ Bekir Topaloğlu'na göre, Kur'an'de yer alan ve "kâinattaki her şeyin Allah tarafından önceden takdir edildiğini" ifade eden âyetlerle, "insanların, fiillerinde hür olduğu ve bunlardan sorumlu tutulacağı"na delâlet eden âyetlerin arasını etimoloji, sebep-i nüzûl, nüzûl tarihi, siyâk-sibâk vb. unsurların yardımıyla telif edebilmek mümkün iken, bu hadisin özellikle de "alinyazısının öne geçtiğini" ifade eden son kısmını, diğer nasslarla telif etmek mümkün gözükmemektedir. (Bu mülâhazalar ve böyle hadislerde önümüze çıkan problemler hususunda geniş bilgi için bkz.: *Sünnetin Dindeki Yeri Sempozyumu Tebliğleri* (Ensar Yay., İstanbul 1997), s. 223-225.

⁷⁴ Bkz. Müslim, *Kader*, 1; Tirmizî, *Kader*, 4; İbn Mâce, *Mukaddime*, 10; Ahmed, *Müsned*, I, 382, 430

⁷⁵ Ahmed, *Müsned*, I, 414.

(sav) senedle gelen haberleri, tekrara düşmeden dikkate alıyor onları üç kısma ayırıyoruz... Çünkü, hadiste kendisine ihtiyaç duyulan ziyâde mânâ, tam bir hadis yerini tutar. Bu sebeple, imkan olduğu sürece kendisinde anlattığımız ziyâde bulunan hadisi tekrar etmek veya muhtasar olarak o mânâyı hadisin tamamından ayırmak mutlaka gereklidir. Fakat ziyâdeyi hadisin bütününden ayırmak çoğu zaman güç olabilir. Bu durumda hadisin tamamını tekrar etmek daha sağlıklı olur.”⁷⁶ Hadis ve usûldeki kıymetli çalışmalarıyla şöhret kazanan İmam Nevevî de, ziyâde meselesinin ve ziyâdenin hükmünün bilinmesinin önemli olduğuna vurgu yapmaktadır.⁷⁷

Aynı kaynakta ve Müslim’in açıkladığı gibi hatta aynı bab başlığı altında, ziyâdeli olanla olmayan hadisler birlikte verilmektedir. Bunun dışında aynı hadisin farklı kaynaklarda ziyâdeli veya ziyâdesiz rivayetleri bulunabilmektedir. Örneğin İmam Malik, Üsâme b. Zeyd’den, Hz. Peygamber’in; “Müslüman, kâfire mirasçı olamaz.”⁷⁸ Buyurduğunu nakleder. Aynı hadis başka birçok kaynakta “Müslüman, kâfire mirasçı olamaz; kâfir de Müslüman’a mirasçı olamaz.”⁷⁹ Şeklinde olup, İmam Malik’in karşısında ziyâdeli rivayet eden büyük bir çoğunluk bulunmaktadır.⁸⁰ Ancak ziyâdenin kabul edilebilmesi için bazı şartları taşıması gereklidir.

A-Ziyâdenin Kabul Şartları

Herhangi bir hadisin eksik rivâyetini önce öğrenenler için ziyâde, bilinen ve güvenilen bir hadisin içeriğine yeni bir şey eklemektedir. “Uydurma” ve “idrâc” gibi işlemlerin de sahih hadislere yapılan ilâveler olabildiği dikkate alındığında, ziyâdenin kabul edilmesi ile ilgili gösterilecek hassasiyetin haklılığı anlaşılabilir. Buna dayalı olarak ortaya çıkan bazı problemleri gerekçe göstererek⁸¹ ziyâdeyi kabul etmeyen çevreler vardır. Ancak hadis ve fıkıh alimlerinin büyük çoğunluğunun görüşü, hadislerde yer alan

⁷⁶ Müslim, *Mukaddime*, I, 4

⁷⁷ Bkz. Nevevî, *İrşâd*, s. 98.

⁷⁸ İmam Mâlik, *el-Ferâiz*, 10; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübra*, (I-VI) Beyrut, 1991, IV, 80-81; İbn Abdilber, *et-Temhid*, IX, 160.

⁷⁹ Buhari, *Hac*, 44; Meğazî, 48; *el-Ferâiz*, 26; Müslim, *el-Ferâiz*, 1; İbn Mace, *el-Ferâiz*, 6; İbnü'l-Cârûd, Abdullah b. Ali, *el-Müntekâ li'bni'l-Cârûd*, Beyrut, 1988, s.240; Ebû Avâne, Yakub b. İshâk, *Müsnedü Ebî Avâne 1*, (Thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşki), (I-V) Beyrut, 1998; III, 435; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, (Thk. Mustafa Abdulkadir Atâ) (I-IV), Beyrut, 1990, IV, 384;

⁸⁰ Değerlendirme için Bkz. İbn Abdilber, *et-Temhid*, IX, 162.

⁸¹ Bkz. El-Basri, *el-Mutemed*, II, 131

güvenilir râvilerin ziyâdesinin kabul edilmesi istikametindedir.⁸² İlim çevrelerinin konuya farklı yaklaşımlarını bildiği anlaşılan Zeylaî, sika'nın ziyâdesinin makbul olduğu iddiasına karşı "Bu konuda görüş birliği yoktur. Aksine çok belirgin şekilde görüş ayrılığı bulunmaktadır. İnsanlardan mutlak olarak sikanın ziyâdesini kabul edenlerin yanında etmeyenler de vardır," demektedir.⁸³ Genel şartlar itibariyle hadis rivâyet ehliyetine sahip insanların ziyâdeli rivâyetlerini de kabul edenlerin, olaya yaklaşımları itibariyle, kendi aralarında iki gurupta toplandıkları gözlenmektedir. Birinci gurubu, ziyâdeli rivâyeti hadislerin genel kabul şartları içerisinde değerlendirmek suretiyle geniş bir sınır çizenler oluştururken; ikinci gurupta, genel sıhhat şartlarına ek olarak nitelikli şartlar öne sürenler yer almaktadır.

1-Genel Şartlar

Usûl âlimlerinden çok daha önce büyük hadis imamlarından Buhârî (ö.256/869) hadis rivâyet ehliyetine sahip güvenilir kişilerin rivâyetlerindeki ziyâdenin kabul edilebilirliğini açıklamıştır.⁸⁴ Eserlerinde bu konuya yer veren ve prensip olarak ziyâdeyi kabul ettikleri bilinen İbn Abdilberr (ö. 463/1071)⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), İbn Hacer (ö. 852/1448) ve bunların dışında kalan bir çok hadis usûlü âlimi, ziyâdenin kabul edilebilmesi için râvî güvenilirliğine özellikle vurgu yapmaktadırlar. Güvenilirlik şartlarını yerine getirmiş kabul edilebilmek için ise, hadis terminolojisindeki ifadesiyle, adâlet ve zabt şartlarını taşımasına, yani kişilik yönüyle dürüst ve hadis alanındaki bilgi ve kabiliyet açısından yeterli olmasına dikkat edildiği bilinmektedir. Genel kabul şartları ile örtüşen bu değerlendirmeler daha da özele indirgenebilmektedir. Bazı kişi veya guruplar tarafından metinle ilgili olarak gündeme getirilen özel şartlara işaret eden Hatîb el-Bağdâdî, kendi düşüncesini şu cümle ile açıklamaktadır: "Bu görüşler arasında bizim tercihimiz râvisi âdil, hâfız, mutkın (hadis öğrenme ve öğretmede ciddî davranan) ve zabt sahibi biri olduğunda, özelliği ne olursa olsun rivâyeti makbûldür ve onunla amel edilir".⁸⁶ Müellifin bu yaklaşımından, ziyâdenin kabul edilmesi için rivâyet

⁸² Bkz. İbnü's- Salâh, *Ulûmü'l-Hadis*, s. 85; Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî*, I, 32-33, 58; Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hakk, *Avnü'l-Ma'bûd*, (I-XIV), Beyrut, 1415, II, 308; el-Mubarekfürî, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, (I-X), Beyrut, ty. III, 154.

⁸³ Zeylaî, *Nasbu'r-Râye*, I, 336.

⁸⁴ Bkz. Buhârî, *Zekât*, 55-56.

⁸⁵ Bkz. İbn Abdilberr, *et-Temhid*, (I-XXIV), Mağrib, 1387, XIX, 256; XXII, 142; XXIV, 28, 135

⁸⁶ Hatîb, *el-Kifaye*, 425

keyfiyetinden kaynaklanan metin farklılıklarının değil, râvîlerin güvenilirliğinin ön plana çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Fıkıh usûlü âlimlerinin de benzer görüşleri paylaştıklarına şahit olunmaktadır.⁸⁷ Üzerinde titizlikle durulan husus, ziyâdeli rivâyetin râvîsinin hem güvenilirlik şartını taşıdığından emin olunması, hem de ziyâdeli rivâyet ettiği hadisin başka rivâyetlerle desteklenmek suretiyle ziyâdesizden daha güçlü olmasıdır.

Hadiste ziyâdenin kabul şartları, genel anlamda sahihlik şartlarından bağımsız değerlendirilmemiştir. Zorunlu olarak her hadis için aranan “isnâdın muttasıl, râvînin adâlet ve zabt sahibi olması, metnin şaz ve illetli olmaması” şartları ziyâdeli rivâyet için aranan asgarî şartlar arasında zikredilmektedir. Âdil râvîlerin ziyâde rivâyetlerinin kabul edilmesi ve onunla amel edilmesi gerektiğine vurgu yapıldığı görülmektedir.⁸⁸ Ziyâdenin kabul edilmesi için râvînin güvenilir olması yeterli olup rivâyetinde tek kalmasının herhangi bir sakıncası yoktur.⁸⁹ Cüveynî (ö. 478/1085) “Bir topluluk bir olayın isbatı için bir haber nakletse ve içlerinden biri haberdeki ziyâdeyi rivâyette tek kalsa, kendisine güvenilir râvînin o ziyâdesi, Şâfiî ve gerçeği bulmada dikkatli bütün âlimlere göre makbuldür.”⁹⁰ derken Hâkim, “Sika râvînin ziyâdesi makbuldür”⁹¹ ifadesini işte bu genel anlamda kullanmaktadır. İbn Hazm (ö.456/1064), “âdil bir kişi, tek başına veya kendisine denk, daha üstün veya daha düşük biriyle ortak olarak başkalarının rivâyetlerine ziyâdede bulunursa bu ziyâdenin kabul edilmesi farzdır”⁹² demektedir. İmam Müslim, “münker” hadis rivâyet eden “metruk” râvîlerin hadislerinin alınmayacağını belirttiikten sonra, hadisi alınabilecek nitelikteki güvenilir kişilerin ziyâdelerinin kabul edilebileceğine vurgu yapmaktadır.⁹³ Bu konuda kaynaklarda yer alan “Her ne kadar bazı ilim adamları kabul etmese de, âlimlerin büyük çoğunluğuna göre güvenilir râvîlerin hadise yaptıkları ziyâde kesinlikle makbuldür”⁹⁴ ifadesi, yeteri kadar açıktır. Hattâ ziyâdeyi aynı kişinin yapıp yapmaması, eksik rivâyetin râvînin kendisi veya başkası tarafından

⁸⁷ Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, II, 98

⁸⁸ Bkz. İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, VIII, 44; Zurkânî, *Şerhu'z-Zurkânî*, III, 211.

⁸⁹ Bkz., Zeylaî, *Nasbu'r-Râye*, I, 241; ez-Zerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir, *Haşiyetü İbnü'l-Kayyim*, (I-XIV) Beyrut, 1995, I, 187; VI, 85; Ayrıca bkz. Azimâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, III, 5;

⁹⁰ el-Cüveynî, Ebû'l-Meâli Abdulmelik, *el-Burhân fî Usûlü'l-Fıkıh*, Dâru'l-Vefa, 1418/1997; I, 424-425.

⁹¹ Hâkim, *Marife*, 40

⁹² İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, II, 216.

⁹³ Bkz. Müslim, *Mukaddime*, I,4.

⁹⁴ Bkz. Davuduğlu, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, İst. 1977; I, XLIV.

yapılması, hadisin şer'î bir hüküm içerip içermemesi, sabit bir hükmü değiştirip değiştirmemesi, kendisinde bulunmayan bir haberle sabit hükümleri nakzedip etmemesine bakılmaksızın ziyâdeli rivâyetin mutlak olarak kabul edileceği yolundaki görüşe vurgu yapılmaktadır.⁹⁵ O kadar ki; bu konuda ittifâk olduğunu söyleyenler bile bulunmaktadır.⁹⁶ Ziyâdenin kabul edilmesi gerektiğini bir örnekle açıklamaya çalışan İbn Hazm şöyle demektedir: “Öncekiler Musa'nın peygamberliğini kabul ediyor diye bizim reddetmemiz mi gerekiyor! Kaldı ki onlar 'Musa'nın peygamberliği konusunda sizinle aynı görüşteyiz ama, Muhammed'in peygamber olduğunu kabul etmiyoruz' diyorlar.”⁹⁷

Ziyâde hadisin bir parçasıdır. Dolayısıyla ziyâdenin kabul edilebilmesi için öne sürülebilecek şartların, genel anlamda hadislerin kabûlü için geçerli olan temel şartlar ile paralellik arz etmesi tabiidir. Hadis âlimlerinin isnâd ve metin üzerindeki değerlendirmelerinin bu konuda da geçerliliğini sürdürdüğü görülmektedir. Onun için ziyâdenin kabul şartlarını yine bu iki noktayı ön plana çıkararak incelemeye çalışmak gerekli görülmektedir.

2-Ziyâdenin Kabul Edilmesi İçin Aranılan Özel Şartlar

Bir hadisin sahih kabul edilebilmesi için gerekli görülen genel şartları taşıyan hadislerde yer alan ziyâdeyi, sıhhat şartlarına haiz olduğu için, kabul edenlerin bulunduğunu yukarıda açıklamıştık. Ancak bu genel şartlarla yetinmeyerek, ilâve bazı şartların gerçekleşmesi gerektiği görüşünü benimseyenlerin varlığına da işaret edilmektedir.⁹⁸ Ziyâdeli rivâyetin kabul edilmesinde ilâve bazı şartların öne sürülmesi; hadislerin sıhhatine zarar verebilecek şeylerin, hadis metinlerinin sadece bir bölümüne yapılacak müdahalelerle meydana getirilebilme riskinin varlığından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. İşte bu noktada çok titiz davranma temayülündeki âlimler, ziyâdenin sahihliğini test etmeyi sağlayacağını düşündükleri bazı ön şartlar ileri sürmüşlerdir. Bunları, haberi nakleden râvîyi ve hadisin metnini ilgilendiren şartlar başlıkları altında incelemek, konunun anlaşılmasını kolaylaştırabilir.

⁹⁵ Bkz. İbnü's- Salâh, *Ulûmi'l-Hadis*, s. 85.

⁹⁶ Bkz. Suyûti, *Tedrib*, I, 245.

⁹⁷ İbn Hazm, *el-İhkam*, II, 219-220.

⁹⁸ Bkz. Suyûti, *Tedrib*, I, 245.

a-Râvide Aranan Şartlar

Bilimsel yeterlilik çerçevesinde râvîlerin hadis ilmiyle yoğun olarak ilgilendiklerinin bilinmesi, hattâ bazılarında göre hafız olması,⁹⁹ hadisleri ezberden naklediyorlarsa hâfızalarının güçlü olduğundan, yazılı kaynaktan nakletmeleri durumunda da yazma kurallarına dikkat ettiklerinden ve kitaplarını iyi koruduklarından emin olunması şartları aranmaktadır. Ancak özel durumlarda hadisler üzerinde râvîler tarafından yapılan bazı tasarrufların kabul edilebilmesi, râvîlerin yaptıkları tasarruflarda hadise zarar vermemelerine yardımcı olacak, artı özellikler taşımaları şartına bağlanmaktadır. İhtisâr yapacak râvîde Arap dilini ve fıkıh ilmini iyi bilme vs. şartların aranması gibi.¹⁰⁰ Ziyâdenin kabul edilmesi için de, râvînin belli şartları taşıması gerektiği noktasında oluşmuş bir kanaat bulunmaktadır.

Büyük hadis imamlarından Buhârî, ziyâdenin makbul olduğunu ifade ederken¹⁰¹ Buhârî şârihî Aynî, devamındaki ifadeye dayanarak râvînin sika olması gerektiğine dikkat çekmekte ve bir bakıma Buhârî'nin "sika râvînin ziyâdesi makbuldür" dediğine işaret etmektedir.¹⁰² İbn Hacer ise, buna "râvînin hâfız olması gerektiğini" de ilâve etmektedir.¹⁰³ Benzer bir yaklaşım İmam Tirmizî'de de görülmektedir. Tirmizî, "Birçok hadis, sırf yapılan bir ziyâdeden dolayı garîb hale getirilir. Ziyâde, ancak hıfzına güvenilen kimse rivâyet ederse sahih olur. Örneğin Müslim'in Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb ve Kuteybe b. Saîd [(H) tahvîl] Yahya b. Yahya (kırâeten) →Malik → Nâfi → İbn Ömer isnadı ile "Rasûlullah (s.a.v), fıtır sadakasını Müslümanlardan hürlerin, kölelerin veya kadınların tamamına bir sa' (ölçü) hurma veya bir sa' (ölçü) arpa olarak farz kıldı"¹⁰⁴ hadisinin yine Müslim'in Sahihî'nde İbn Nümeyr → Babası [(H) tahvîl] İbn Ebî Şeybe → (lafız ona ait) Abdullah İbn Nümeyr ve Ebû Üsâme → Ubeydullah →Nâfi →İbn Ömer isnadıyla İbn Ömer

⁹⁹ Zurkânî, *Şerhu'z-Zurkânî*, I, 146; Ayrıca bkz. İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, XXIV, 281.

¹⁰⁰ Bkz. Karacabey Salih, *"Hadiste İhtisâr ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler"*, s.13

¹⁰¹ Buhârî, *Zekât*, 56.

¹⁰² Bkz. Aynî Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Mûsâ el-Halebî el-Ayntâbî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, Beyrut, ty. IX, 75; ayrıca bkz. el-Azîmâbâdî, *Avnû'l-Ma'bûd*, I, 96, 211;

¹⁰³ Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî bi Şerh'i Sahihî'l-Buhârî*, Kahire, 1398/1978, VII, 113; Ayrıca bkz. Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*, II, 143;

¹⁰⁴ Müslim, *Zekât*, 12; İmam Mâlik, *Zekât*, 52; Hadisin aynı lafızla yapılan rivayetleri için bkz. Buhârî, *Zekât*, 70; İbnü'l-Cârüd, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali, *el-Münteka*, Beyrut, 1988; s. 97; Dârakutnî, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Ömer, *Sünen*, (I-IV), Beyrut, 1966, II, 138;

dedi ki: Rasûlullah (sav) fitır sadakasını köle veya hür, büyük veya küçük herkese, hurmadan bir ölçek veya arpadan bir ölçek olmak üzere farz kıldı.” İfadeleri ile “Müslümanlardan” lafzı olmadan nakletmiştir.¹⁰⁵ Tirmizî’nin ifadesine göre, bu hadise “müslümanlardan” kelimesi İmâm Mâlik rivâyetlerinde ziyâde edilmiştir. “Eyyub es-Sehtiyânî, Ubeydullah b. Ömer ve hadis imamlarından bir çok kişi aynı hadisi yine Nâfi vasıtasıyla İbn Ömer’den “müslümanlardan” lafzını zikretmeden rivâyet etmişlerdir. İmamların çoğu Mâlik’in rivâyetini esas alıp delil olarak kullanmışlardır. Nitekim imâm Şâfi’î ve Ahmed b. Hanbel, Mâlik’in rivâyetini delil alarak “Bir kişi gayr-i Müslim köleleri adına fitır sadakası vermez” demişlerdir. Çünkü hıfzına güvenilen bir hâfız hadise ziyâde yaparsa bu ziyâde kabul edilir.”¹⁰⁶ Ancak bu hadisle ilgili ek bir bilginin açıklayıcı olabileceği düşüncesiyle İmâm Mâlik’in dışında da “Müslümanlardan” lafzını ziyâde edenlerin varlığına dikkat çekelim. Müslim’in kitabında aynı babda da bu ziyâde; Muhammed b. Râfi→İbn Ebî Fûdeyk→Dahhâk → Nâfi → İbn Ömer isnadiyla yapılan rivâyette “Müslümanlardan” ziyâdesi bulunmaktadır.¹⁰⁷

Hadis metinlerinde yapılan ziyâdelerin kabul edilme şartının, râvîlerin özel kabiliyetleri ile yakından ilgili olduğu İbn Hıbbân’ın şu açıklamasında açıkça görülmektedir: “Rivâyet ettiği haberin temel çizgisini kaybetmeden nakledebileceğinden şüphe edilmeyecek veya onun anlamını değiştirip değiştirmedeğinden bilecek kadar fıkıh bilgisine sahip olduğu bilinmeyen kişilerin hiçbir ziyâdesini kabul etmeyiz. Çünkü hadisçiler genel olarak metinlerin değil isimlerin ve isnâdların ezberlenmesine önem verirler. Fıkıh âlimleri ise isnâdların ve muhaddislerin isimlerinin ezberlenmesi yerine metinlerin ve metinlerdeki hükümlerin ezberlenmesine ve onun mânâ rivâyetine önem verirler. İşte bu sebeple güvenilir bir hadis hâfızının hadiste naklettiği bir ziyâdeyi kabul etmem. Çünkü onun önceliği isnâdın inşası ve isimlerin muhâfaza edilmesidir.”¹⁰⁸ Bu çerçevede, hadis metinlerindeki ziyâdenin kabul edilmesi, nakleden râvînin fakih olması şartına bağlanmaktadır.

¹⁰⁵ Müslim, *Zekat*, 13; İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak, *Sahih’u İbn Huzeyme*, (I-IV), Beyrut, 1970; IV, 81;

¹⁰⁶ Tirmizî, Ebû isâ, *Kitâbu’l-İlel*, (Sünen’in sonunda) Beyrut V, 759-760.

¹⁰⁷ Müslim, *Zekat*, 16; İbn Huzeyme, *Sahih*, IV, 83; Beyhakî, *Sünenü’l-Beyhakî’l-Kübrâ*, IV, 159

¹⁰⁸ İbn Hıbban, *Sahih*, (Tertib, Ali b. Belbân el-Fârisi, tahkik. Kemal Yusuf el-Hüt) Beyrut, 1987, I, 88-89.

b-Metinde Aranan Özellikler

Ziyâdeli metnin kabûlü edilmesinin de, büyük ölçüde sahih kabul edilen ziyâdesiz hadisle uyum şartına bağlanmıştır. Sahih kabul edilen sünnete uyum açısından ziyâdeli metnin üç şıktan birine gireceği varsayılmaktadır. Birincisi, ziyâdeyi rivâyet edenin rivâyeti diğer güvenilir râvilerin rivâyetlerine muhalif olabilir. Bu durumda ziyâdeli rivâyet hadis terminolojisindeki adıyla “şaz” hükmüne girer. Kabul edilen genel kural gereği şaz hadisle amel edilmez ve reddedilir.¹⁰⁹ Çünkü sahih hadis’in vazgeçilmez şartlarından birisi “şaz” olmamasıdır. Ziyâdenin kabul edilmesinde metinle ilgili öne sürülen görüşlerin ortak vurgusu bu nokta gibidir. İbn Hacer, “Sahih ve hasen hadisin râvîsinin hadisteki ziyâdesi, bu ziyâdeyi yapmayan daha güvenilir bir başka râvîsinin rivâyetine aykırı düşmedikçe makbuldür.”¹¹⁰ ifadesiyle aynı noktaya işaret etmektedir.

İkincisi, hadisteki ziyâde temel noktalarda muhtasar rivâyetlerle çelişmeyebilir. Bu durumda ziyâde ister râvinin bizzat kendisinin başka rivâyetlerine, isterse diğer râvilerin rivâyetlerine göre ziyâde olsun makbuldür. Çünkü bu durumdaki ziyâde, sika bir râvinin teferrüd ettiği müstakil rivâyet sayılır,¹¹¹ başkası o ziyâdeyi nakletmese de kabul edilir.¹¹² Üçüncüsü ise diğer râvilerin zikretmediği metinde yer alan bir şeyin sıfatının veya manevi bir lafzın ziyâde edilmesi şeklinde olabilir. “yer yüzü bize temizleyici kılındı” ile “yeryüzünün toprağı bize temizleyici kılındı” arasındaki fark gibi.¹¹³

Konuyu, haberi vahidin kabûlü ile ilgili ihtilâflar başlığı altında ele alan Âmidî, ziyâdenin metni ilgilendiren yönünü olayın aynı mecliste geçip geçmemesine göre değerlendirmekte ve özetle şu açıklamayı yapmaktadır: Şayet aynı mecliste geçen bir olay hakkında tek kişi toplumun hilafına ziyâde yapıyorsa bu rivâyet reddedilir. Ziyâdeyi farklı meclislerde geçen bir olayla ilgili olarak yapıyorsa, Hz. Peygamber’in bir mecliste yapmadığını diğerinde yapmış olması ihtimâlden hareketle, ziyâde kabul edilir. Tabii ki râvî âdil, güvenilir ve rivâyetinde cerhe konu olan herhangi bir şey bulunmaması gerekir.¹¹⁴ Hz. Peygamber’den nakledilen iki hadis

¹⁰⁹ Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, *Kavâidu't-Tahdîs min Fünûni Mustalahü'l-Hadîs*, (Thk. Muhammed Behcet el-Baytar, Takdim, Muhammed Reşid Rıza) Beyrut, 1407/1987, s. 110; Itr, *Menhecü'n-Nakd*, 425.

¹¹⁰ İbn Hacer, *Nuhbetü'l-Fiker Şerhi*, (Çev. Talât Koçyiğit) Ankara, 1971, s. 41.

¹¹¹ Bkz. Kâsımî, *Kavâid*, s. 110

¹¹² İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, IX, 138.

¹¹³ İbnü's- Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs*, 86; Itr, *Menhecü'n-Nakd*, s. 425.

¹¹⁴ Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, II, 98

farklı meclislerde söylenmiş ise her birinin farklı durumlara işaret ediyor olması veya farklı meclisteki ziyâdenin nesh veya tahsis gibi bir özelliğinin olması sebebiyle de ziyâde geçerli sayılır.¹¹⁵ Usûl âlimlerinin genel yaklaşımı ise şu şekilde özetlenmektedir: “İki rivâyet aynı oturumda geçen olayı yansıtıyorsa ve büyük çoğunluğun ziyâdeyi bilmeme ihtimâli düşük ise ziyâde reddedilir. Şayet bilmemeleri ihtimâl dahilinde ise çoğunluğun görüşü ziyâdenin kabul edilmesi istikametindedir. Her iki rivâyetin aynı mecliste olup olmadığı bilinmiyorsa ziyâdenin kabulü tercih edilir. Her iki rivâyet farklı oturumlarda geçen olayı yansıtıyorsa ziyâde ittifakla kabul edilir.”¹¹⁶ Nevevî hadisteki ziyâde metnin kabul edilmesini kişinin daha önce aynı hadisi rivâyet edip etmemesine göre değerlendirmekte ve şöyle demektedir: “Önceden bir hadisi eksik rivâyet eden kişinin, aynı hadisi daha sonra ziyâdeli rivâyet ederse bu rivâyet kabul edilmez, ama güvenilir başka bir kişinin ziyâdeli rivâyeti kabul edilir.”¹¹⁷ İşte bu çerçevede “Muhaddis bir haberi rivâyet edip kendisinden alınan bu haber kaydedildikten sonra ikinci defasında önceki rivâyetinden bir kısmını hazfederek eksik rivâyet ederse ilk rivâyeti esas alınıp onunla amel edilmesinin önceliği vardır”.¹¹⁸ Bununla bağlantılı olarak şu görüşün hatırlanmasında fayda bulunmaktadır: Güvenilir bir râvînin, tek başına da olsa, aynı hadisin sahih kabul edilen muhtasar rivâyetlerine aykırı düşmeyecek şekilde ziyâdeli rivâyeti, bir râvînin tek başına rivâyet ettiği sahih hadis hükmündedir. Bu sebeple ziyâdeli rivâyet kabul edilir.

Konuyla ilgili görüş belirtenlerden bazıları da ziyâdenin kabul edilmesi için metnin muhtevâsı üzerinde durmuşlardır. Konuya işaret eden Hatîb el-Bağdâdî; “Bazıları, ziyâdenin kabul edilmesi için bir hükmü vacip kılıp kılmaması arasında ayırma gitmekte iseler de bunun hiçbir önemi yoktur”¹¹⁹ demektedir. “Sadece şer’î bir hüküm ifade eden ziyâdeler makbuldür.”¹²⁰ Yaklaşımı, ziyâdenin kabulünü doğrudan metnin konusuna bağlamaktadır. Bu anlayışa göre hadisteki ziyâde fikhî bir mesele değilse kabul edilmesine gerek yoktur.

Ziyâde ile asıl metnin başka yönlerden de uyumu aranmaktadır. Örneğin “ziyâde, ana metnin irabını değiştiriyorsa bu iki haber muarız olur ve kabul edilmez. Böyle bir durum yoksa kabul edilir.” Hadiste ziyâdenin kabul edilebilmesi kesinlikle sahihliğinin

¹¹⁵ el-Basrî, *el-Mutemed fî Usûli'l-Fıkh*, II, 128

¹¹⁶ İbn Cema'a, *el-Menhelü'r-Revî*, s. 58-59.

¹¹⁷ Bkz. Nevevî, *Takrîb*, 34.

¹¹⁸ Hatîb, *el-Kifaye*, 425

¹¹⁹ Hatîb, *el-Kifaye*, 428.

¹²⁰ Hatîb, *el-Kifaye*, 425

ispatına bağlıdır. Ancak uzun olan rivâyetin ziyâde olmaması da muhtemeldir. Belki asıl olan budur, diğeri muhtasar rivâyettir. Buhârî'nin aynı hadisi değişik bölümlerde isnâd ve metninde bazı farklılıklarla nakletmesi konusunda, hadisin zayıflığı değil, hadisin birden fazla isnâdının varlığının yanında lafız ve mânâ ile, tam ve muhtasar olarak, ziyâdeli ve ziyâdesiz rivâyetlerinin her birinin varlığını göstermeye yönelik olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır.¹²¹ Nitekim hadis kaynaklarında bunun örnekleri de vardır. Dolayısıyla, her türlü farklılığı, ilk bakışta “ziyâde” olarak nitelemeden, ihtisâr durumu da dikkate alınmalıdır.

Sonuç

Hadis tarihinde kitaba dayalı öğrenme ve nakil aşamasına gelmeden önce uygulanan öğretim metotları göz önüne getirildiğinde, dönemin şartları çerçevesinde hocadan, talebeden veya ortamdan kaynaklanan bazı sebeplerle hadis metinlerinde bazı ziyâde veya eksikliklerin olması mümkündür. Buna rağmen, hadislerde yer alan ziyâde lafızların, peşinen “sahih”, yada önyargı ile “zayıf” kabul edilmesi her zaman isabetli bir karar olmayabilir. Yanlış düzeltirken yeni bir yanlışla düşmemek için, Rasûlullah (s.a.v.)'a ait olmayan ifadelerin tespiti amacıyla yapılan çalışmalarda ölçü alınan rivâyetlerin, asıl metnin tamamını yansıtmaması ihtimâlinin gözden uzak tutulmaması gerekir. Hadislerde karşılaşılan ziyâdeler meselesi üzerinde, birçok ihtimâli dikkate alarak, hassasiyetle durulması gerektiği anlaşılmaktadır. Çünkü konuyla ilgili olarak zihinlerde meydana gelen soru işaretleri, ziyâdenin zayıf veya uydurma olma ihtimâlini düşündürebileceği gibi, Hz. Peygamber'e ait bir sünnetin şüpheye dayanılarak terk edilme riskini de doğurabilir. Problemin kaynağını ve boyutlarını bilenler - özellikle hadis ve fıkıh âlimleri - çözüme katkı sağlayacak bazı prensipler ortaya koymuşlardır. Ayrıca sahâbe ve tabiün döneminde hadislerin ziyâdesiz ve noksansız nakledilmesine hassasiyet gösterildiğinin işaretleri görülmektedir. Buna rağmen en çok başvurulan kaynaklarda yer alan bazı hadislerde “ziyâde” den kaynaklanan problemlerle karşılaşıl- maktadır.

Hadis metinlerinde Hz. Peygambere ait olmayan ifadeler üç başlık altında toplanabilir. Olumsuzdan başlanarak sıralanırsa; hadisteki ziyâde lafız uydurulmuş olabilir. İkinci sırada, herhangi bir art niyet olmadan açıklama kastıyla söylenenler hadisin aslından gibi algılandığında idrâc bağlamındaki ziyâde ortaya çıkabilir. İdrâc karşısında dikkatli olup asıl metne karışmamasına dikkat etmek esastır. Bu uygulamalar hadis âlimleri tarafından hoşgörü ile

¹²¹ Bkz. Kâsımî, *Kavâidu't-Tahdîs*, s. 235-236.

karşılanmamış ve haram olarak nitelendirilmiştir. Bir de zayıf râvi'nin güvenilir râvilerin rivayetlerinde bulunmayan bazı lafızları rivayet etmesi şeklindeki ziyâde ile karşılaşılacaktır. İsnad sistemine önem verilmesi sebebiyle bu uygulama tereddütsüz reddedilmektedir. Hadis metinlerinde karşılaşılacak bu türden ziyâdeler karşısında gösterilecek dikkat, sahih olan ziyâdeleri kabul etmemeyi gerektirmemektedir.

Hadiste ziyâde meselesinin ele alınışı, rivâyet sisteminde mevcut olan bir gerçeğin sebepleri ve sonuçları ile açıklanmasına yöneliktir. Hadisin kendisi ile birlikte var olduğu anlaşılan problemin, boyutlarının tespiti ve alınabilecek önlemler konusunda görüş birliğinin sağlanamadığı da anlaşılmaktadır. Çünkü ziyâdenin ortaya koyduğu ek bilginin veya getirdiği yeni hükmün geçerliliği, daha da önemlisi sahihliği tartışmalıdır. Çok sayıda rivâyet ve isnâd araştırması yapmayı gerektirmesi sebebiyle yorucu olduğu kadar, herkes için kabul edilebilir objektif bir yargıya varılmasındaki güçlük sebebiyle de, görüş ayrılıklarının giderilemediği ihtilâflı bir konudur. Dolayısıyla meselenin bütün boyutlarına dikkat edilmeden ortaya atılacak iddialar ve teklif edilecek çözümler, yeni problemlerin doğmasına yol açabilir. Kötü niyetli insanların hadis uydurması veya hadis rivâyetine gereken itınayı göstermeyen râvilerin bazı ifadeleri hadis metinlerine karıştırma ihtimâlleri göz ardı edilemez. Hadis kaynaklarında bunların örneklerini bulmak mümkündür. Ancak aynı konuyu anlatan iki hadisten ziyâdeli olanların hepsi bu kategoride değerlendirilemez. Çünkü hadislerdeki ziyâde lafızların sahih olma imkanı da mevcuttur. Tek başına rivâyet ettiği bir hadise güvenilen kimsenin, metinle ilgili şartları yerine getirdiğinde, rivâyetindeki ziyâdenin sahihliğine itimat edilmesinin sakıncası olmasa gerekir.

Bibliyografya

- Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, (I-VI), Beyrut, 1985.
Ahmed Muhammed Şakir, el-Bâisü'l-Hasis Şerhu İhtisâri Ulûmi'l-Hadis, Beyrut, 1951.
Ahmed Naîm, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, (I-XII), Ankara 1976.
Âmidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Ali, el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm, Kahire, 1387/1967.
Aydınlı, Abdullah, Hadis Istılâhları Sözlüğü, İstanbul, 1987.
Aynî Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Mûsâ el-Halebî el-Ayntâbî, Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî, Beyrut, ty.
el-Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hakk, Avnü'l-Ma'bûd, (I-XIV), Beyrut, 1415

- el-Basrî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ali, el-Mutemed fi Usûli'l-Fıkh, Beyrut, 1403/1983.
- Başaran Selman-Sönmez M. Ali, Hadis Usûlü ve Tarihi, Bursa, 1993.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, Sünenü'l-Beyhakî'l-Kübrâ, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata), (I-X) Mekke, 1994.
- Buhâri, Muhammed b. İsmail, Sahihu'l-Buhâri, (I-VIII) İst., 1979.
- Cihan Sadık, Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi, Samsun, 1997.
- el-Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Abdilmelik, el-Burhân fi Usûlü'l-Fıkh, Dâru'l-Vefa, 1418/1997.
- Dârakutnî, Ebu'l-Hüseyin Ali b. Ömer, Sünen, (I-IV), Beyrut, 1966.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, Sünen, Beyrut ty.
- Davuduğlu, Ahmed, Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi, (I-XI) İstanbul, 1977.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, Sünen, (I-V) Çağrı Yay. İst. 1981.
- el-Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, Kitâbu'l-Kifaye fi İlmi'r-Rivâye, Medine, ty.
- el-Hatîb, Muhammed Accâc, Usûlü'l-Hadis Ulûmuhû ve Mustalahuhu, Beyrut, 1409/1989.
- Hâkim Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri, Kitabu Marifeti Ulûmi'l-Hadis, Beyrut, 1397/1977.
- , el-Müstedrek ale's-Sahîhayn, (I-IV)(thk. Mustafa Abdulkadir Ata) Beyrut, 1990
- Itr, Nureddin, Menhecû'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadis, Dimeşk, 1988.
- İbn Abdilberr, et-Temhid, (I-XXIV), Mağrib, 1387
- İbnü'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali, el-Münteka, Beyrut, 1988.
- İbn Cema'a, Bedrüddin Muhammed b. İbrahim, el-Menhelü'r-Revî fi Muhtasarı Ulûmi'l-Hadisi'n-Nebevi, (Thk. Dr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan) Dimeşk, 1986.
- İbnü'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, el-Mevzûât, (I-III) Kahire, 1403/1983.
- , et-Tahkik fi Ehâdisi'l-Hilâf, (I-II) Beyrut 1415
- İbn Hacer, el-Askalânî, Nuhbetü'l-Fiker Şerhi (çev. Talât Koçyiğit) Ankara. 1971.
- Fethu'l-Bâri bi Şerh'i Sahihi'l-Buhâri, (I-XXV), Kahire, 1398/1978.
- Hedy's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bâri, Kahire, 1398/1978.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Hazm, el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm, Beyrut, 1407/1987
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibban b. Ahmed el-Bust, Sahih (Tertib: Ali b. Belbân el-Fârisî, thk. Kemal Yusuf el-Hût) Beyrut, 1987.

- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak, Sahih'ü İbn Huzeyme, (I-IV), Beyrut, 1970
- Kitâbu'l-Mecrûhîn, (I-III), Haleb, 1396/1976.
- İbnü's-Salâh, Ebû Ömer Osman b. Abdurrahman, Ulûmü'l-Hadis (tahkik ve şerh: Nüreddin Itr), 1406/1986.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, Sünen (thk. Muhammed Fuad Abdalbaki) (I-II) Beyrut, 1975.
- İbn Manzur, Cemalüddin Muhammed, Lisanu'l-Arab, Beyrut, ty
- Karacabey Salih, "Hadiste İhtisâr ve Muhtasar Rivâyetten Kaynaklanan Problemler" UÜİFD. Bursa 2002,
- Kandemir, Yaşar, Mevzu Hadisler, Menşei Tanıma Yolları Tenkidi, Ankara 1975.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddin, Kavâidu't-Taahdis min Fünûni Mustalahı'l-Hadis, (Thk. Muhammed Behcet el-Baytar, Takdim, Muhammed Reşid Rıza) Beyrut, 1407/1987.
- Koçyiğit, Talat, Hadis Istilâhları, Ankara 1980.
- Mâlik b. Enes, el-Muvatta' (Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki), (I-II) Beyrut, 1951.
- el-Mubarekfürî, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm, Tuhfetü'l-Ahvezî, (I-X), Beyrut, ty.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccac, Sahih, (Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki) (I-V), Beyrut, 1954.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, Sünen, (I-VIII), Beyrut, 1930.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, Şerhu'n-Nevevî Alâ Sahih'i Müslim, (I-XVIII), Beyrut, 1392
- , İrşâdu Tullâbi'l-Hakâik ila Marifeti Sünen'i Hayri'l-Halâk, (Thk. Nureddin Itr), Beyrut, 1411/1991.
- et-Takrîb ve't-Teysîr li Marifeti Süneni'l-Beşir en-Nezir, Beyrut, 1407/1987.
- Okiç, M. Tayyib, Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler, İstanbul 1959.
- Özaşar, Mehmet Emin, Hadisi Yeniden Düşünmek, Ankara, 1998.
- Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, Hadis Edebiyatı Tarihi, (çev. Yusuf Ziya Kavakçı) İstanbul, 1966.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir, Tedrîbü'r-Râvi fi Şerh'i Takrîbi'n-Nevevî, Medine, 1392/1972.
- , el-Leâliü'l-Masnûa, Beyrut, 1395/1975.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed, Şerhu Meâni'l-Âsâr, (thk. Muhammed Zührî en-Neccâr) (I-IV), Beyrut, 1399,
- Tirmizî, Ebû İsâ, Sünen, (I-V) Beyrut, 1958
- , Kitâbu'l-İlel, (Sünen'in sonunda) Beyrut, 1958
- Tıybî, el-Hüseyn b. Abdillâh, el-Hulâsa fi Usûli'l-Hadis, (Thk. Subhi es-Sâmerrâi,) Beyrut, 1405/1985.
- Uğur Mücteba, Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1992.

Zehebî, Şemsüddin, Muhammed b. Ahmed, el-Mükıza fî İlmi Mustalahı'l-Hadis, (Thk. Abdulfettah Ebû Gudde) Haleb, 1412.

ez-Zerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir, Haşiyetü İbnü'l-Kayyim, (I-XIV) Beyrut, 1995.

Zeylaî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Yusuf, Nasbu'r-Râye, (I-IV) Mısır, 1357